

Działalność geologiczna Polaków w zaborze pruskim w drugiej połowie XIX w. na przykładzie Brunona Józefa Szafarkiewicza (1821–1892)

Janusz Skoczylas¹

Geological activity of Poles in the Prussian partition in the second half of the 19th century as exemplified by the life of Brunon Józef Szafarkiewicz (1821–1892). Prz. Geol., 69: 55–59.

Abstract. By presenting Dr B.J. Szafarkiewicz, a well-known scientist of the second half of the 19th century, the present author set himself the goal of dealing with the view that Poles were not interested in natural sciences, and geological in particular, in the Grand Duchy of Poznań at that time. It was not allowed in the Prussian partition to found a university. Thus, there were no institutional and economic conditions for the development of geology. Only the establishment of the PTPN (Poznań Society of Friends of Learning) created a substitute for a scientific centre that also included mineralogical, palaeontological and geological sciences. However, except for R. May, no one had a geological background. Prominent representatives of other professions, such as B.J. Szafarkiewicz and F. Chłapowski, and earth science enthusiasts tried to bring the benefits of studying and practicing geology to the society of Greater Poland. While F. Chłapowski is known and appreciated today, the memory of the pioneering, geological activity of B.J. Szafarkiewicz is becoming increasingly blurred.

Keywords: Szafarkiewicz, history of geology, history of natural sciences

Jeszcze do niedawna panowało przekonanie, że geologiczna działalność Polaków w XIX w. rozwijała się przede wszystkim w zaborze austriackim i rosyjskim. Michalski (1977) uważał nawet, że nauki przyrodnicze w Wielkopolsce, a konkretnie w Wielkim Księstwie Poznańskim, nie były uprawiane. Wprawdzie z Wielkopolski wywodził się Stanisław Staszic (1755–1826), ojciec geologii polskiej, a także Jan Śniadecki (1756–1830), który prawdopodobnie pierwszy w 1804 r., obok J. Wybickiego, użył terminu geologia, tym niemniej przejawy przyrodniczej działalności naukowej nie były zadowalające (Skoczylas, 2012, 2018). Dominowali przedstawiciele pruskiej geologii i innych nauk przyrodniczych. Dodać jednak można, że w założonym w 1837 r. niemieckim towarzystwie *Deutscher Naturwissenschaftlicher Verein der Provinz Posen* byli również Polacy, a w latach 1857–1879 sekretarzem tego towarzystwa był Polak Brunon Józef Szafarkiewicz. Polacy, zdając sobie sprawę z tej niekorzystnej sytuacji, zorganizowali w 1841 r. Towarzystwo Pomocy Naukowej, które postawiło sobie za cel kształcenie na studiach wyższych zdolnej, biedniejszej polskiej młodzieży i działało do 1939 r. Do 1914 r. towarzystwo pomogło wykształcić 3450 stypendystów (Jakóbczak, 1985). Jednym z nich był znany geolog Józef Zwierzycki.

Towarzystwa o profilu naukowym próbowały organizować osoby niezależne materialnie, szczególnie spoza Poznania, czyli najczęściej ziemianie. W 1827 r. wystąpiono z inicjatywą zorganizowania Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Przemysłu i Oświaty, jednak została ona zdławiona przez władze pruskie. Korzystniejszą drogą było tworzenie ziemiańsko-inteligenckich kasyn, które łączyły elementy zabawy z chęcią podniesienia poziomu przemysłu i oświaty. Pierwsze kasyno powstało w 1835 r. w Gostyniu. W dzia-

lającym tam wydziale rolniczo-przemysłowym zgromadzono kolekcję 540 minerałów i skał, 160 muszli oraz 16 koralu. Kolekcja ta powstała dzięki darom Edwarda Raczyńskiego, Michała Mycielskiego, Wojciecha Morawskiego i Erazma Stablewskiego (Jankowiak, 1985; Skoczylas, 2012). Warto też przypomnieć zasługi Józefa Łubieńskiego (1789–1856), studenta Akademii Górniczej we Freibergu, który był uczniem ojca europejskiej mineralogii Abrahama Gottloba Wernera (1749–1817). Łubieński wykupił od spadkobierców kolekcję minerałów i skał Wernera, liczącą 900 okazów, i po wielu latach na wieść o próbach utworzenia Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk przeznaczył swoje zbiory dla tego towarzystwa (Jankowiak, 1985; Skoczylas, 2009).

Innym przejawem działalności geologicznej, określającym poziom prowadzonych zajęć dydaktycznych w szkołach średnich w Poznaniu, może być podręcznik Jana Baptysty Mottego z 1823 r. pt. *Wstęp do historii naturalnej, zawierający w sobie wiadomości poprzednicze, podziały trzech królestw natury i wkład wyrazów botanicznych objaśnionych figurami, zastosowany do potrzeby szkół poznańskich prac Jana Motty Nauczyciela przy Królewskim Gimnazjum Poznańskim* (Skoczylas, 2016). Lepiej zorganizowane grupy miłośników nauk przyrodniczych powołano z chwilą utworzenia Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (PTPN) oraz jego Wydziału Przyrodniczego.

ELEMENTY NAUK O ZIEMI W PRACACH WYDZIAŁU PRZYRODNICZEGO PTPN

Utworzenie 13.02.1857 r. Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, a w nim jeszcze jesienią tegoż roku

¹ Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ul. Bogumiła Krygowskiego 12, 60-680 Poznań; skocz@amu.edu.pl

(31.10) Wydziału Przyrodniczego, umożliwiło bardziej swobodne, konsekwentne i w założeniu planowe zebranie miłośników nauk przyrodniczych, w tym również nauk o Ziemi, którzy mogli dzielić się swoimi przemyśleniami, wiadomościami i wynikami badań, wygłaszając referaty, odczyty i prelekcje oraz publikując w *Rocznikach* towarzystwa, a także tworząc kolekcje przyrodnicze, w tym i geologiczne (Skoczylas, 2009). Podkreślić jednak należy, że członkowie Wydziału Przyrodniczego PTPN nie mieli najczęściej wykształcenia przyrodniczego, a geologia była jedynie ich hobby. Tylko Roman May (1848–1887) był doktorem mineralogii. W 1874 r. u prof. F. Roemera we Wrocławiu obronił pracę doktorską pt. *Über einige künstliche Silikate (O niektórych sztucznych krzemianach)*. Niestety, żył stosunkowo krótko i po epizodzie pedagogicznym poświęcił się przede wszystkim rozwojowi przemysłu chemicznego na potrzeby rolnictwa. W zakresie nauk geologicznych z kolei swoją ożywioną aktywność społeczno-popularyzacyjno-oświatową prowadził właśnie w PTPN (Skoczylas, 1985, 2011).

Pierwszym przewodniczącym Wydziału Przyrodniczego PTPN został ziemianin Felicjan Sypniewski (1822–1877), samouk, autor publikacji *Okrzemki (Diatomaceae) okolic Poznania*. Gdy zaproszono go do objęcia katedry na Uniwersytecie Jagiellońskim, odmówił, tłumacząc się brakiem formalnego wykształcenia (Dzięczkowski, 1983). Następnym przewodniczącym Wydziału Przyrodniczego został inny ziemianin, inżynier chemii Karol Karśnicki, autor artykułu pt. *Rys geologiczny Wielkiego Księstwa Poznańskiego* (1863). Po nim przewodniczącym został Brunon Józef Szafarkiewicz, pełniący tę funkcję w latach 1862–1868 i 1880–1886. Miał on duże zasługi dla postępu nauk przyrodniczych, w tym również geologicznych. Bardziej znanym i docenianym przedstawicielem nauk przyrodniczych w Poznaniu był Franciszek Chłapowski (1846–1923) – lekarz, przyrodnik, przewodniczący wydziału w latach 1886–1920. Ten miłośnik geologii, paleontologii i muzealnictwa geologicznego w Wielkopolsce często był nazywany mężem opatrnościowym rozwoju nauk przyrodniczych w Wielkopolsce (Wojtkowski, 1928; Skoczylas, 2011).

Obok F. Chłapowskiego i K. Maya w drugiej połowie XIX w. bardzo znaną i popularną osobą, niemal we wszystkich kręgach poznańskiego społeczeństwa, był B.J. Szafarkiewicz (ryc. 1), określane często jako poznański Wokulski. Jego zasługi na polu nauk botanicznych i geologicznych, a także dydaktyki, praktyki i działalności społeczno-filantropijnej miały wielkie znaczenie, a dzisiaj są niemal zapomniane.

ZASŁUGI B.J. SZAFARKIEWICZA DLA WIELKOPOLSKIEJ GEOLOGII

Brunon Józef Szafarkiewicz studiował nauki matematyczno-przyrodnicze w Berlinie. W 1845 r. uzyskał doktorat na podstawie pracy z zakresu matematyki analitycznej pt. *Theoremate Tayloriano (O twierdzeniu Taylora)*. Jego kolejne dociekania badawcze zawsze były skierowane ku przyrodzie – początkowo ku botanice, a następnie również ku geologii. Jednym z pierwszych konkretnych przejawów tych zainteresowań J. Szafarkiewicza, który po studiach używał najczęściej tylko drugiego imienia, było wydanie drukiem podręczników dla uczniów szkół średnich, pt. *Historja naturalna dla szkół. Kurs I* (1850, 1864) oraz pod

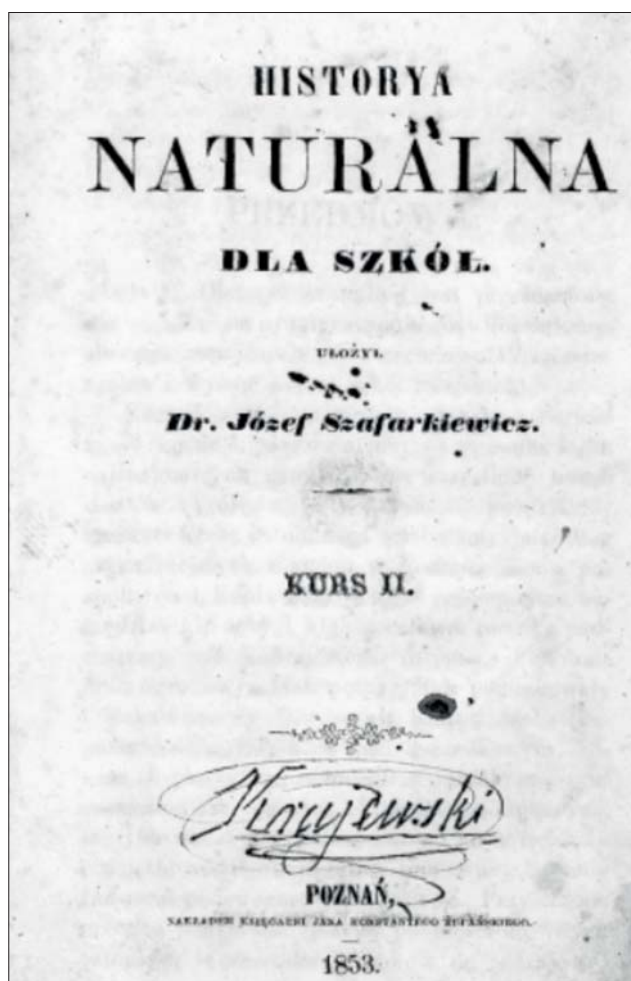

Ryc. 1. Brunon Józef Szafarkiewicz (1821–1892)
Fig. 1. Brunon Józef Szafarkiewicz (1821–1892)

tym samym tytułem *Kurs II* (1853, 1861), w których wiele miejsca poświęcił także naukom mineralogicznym i geologicznym, głównie rozpoznawaniu skał i minerałów (ryc. 2, 3). Po podręczniku J.B. Mottego (1823) jest to drugi polski podręcznik tak mocno i wyraziście eksponujący nauki mineralogiczne w programie nauczania poznańskich gimnazjalistów (Skoczylas, 2016). W przedmowie do kursu I z 1850 r. pisał m.in.: *w Mineralogii zaś zachęcamy uczniów do zrobienia w domu i przyniesienia do klasy kunsztownych kryształków soli kuchennej, saletry, alunu, siarki i do szukania na polu nad strumieniami kwarcu, feldspatu, miki itd.* To przekonanie o potrzebie badań na użytek praktyki w każdej dziedzinie życia stało się wyznacznikiem postawy Szafarkiewicza w całym okresie jego działalności w Poznaniu.

Po okresie bardzo intensywnej, owocnej i twórczej działalności pedagogicznej w gimnazjum św. Marii Magdaleny (1846–1853) oraz w szkole realnej w Poznaniu (1853–1868) Szafarkiewicz ku zaskoczeniu wszystkich i żalu grona pedagogicznego oraz uczniowskiego zakończył karierę nauczycielską i postawił na indywidualną działalność społeczną, naukową, dydaktyczną, przemysłową, a także biznesową. Przypomnieć jednak należy, że niezależnie od pracy pedagogicznej Szafarkiewicz udzielał się publicystycznie, dziennikarsko i społecznie, a także popularyzował nauki przyrodnicze. W latach 1846–1848 podpisywał się jako redaktor dziennika *Przegląd Poznański*, a w 1862 r. wykupił kwartalnik pt. *Ziemianin*, który redagował do 1868 r. Ponadto w latach 1870–1876 wrócił do działalności pedagogicznej, będąc wykładowcą w Wyższej Szkole Rolniczej im. Haliny w Żabikowie. Później, chcąc założyć szkołę przemysłowo-handlową, rozpoczął – początkowo z wielkim powodzeniem – kursy handlowe, które jednak po kilku latach straciły na atrakcyjności (Chłapowski, 1892). Wszechstronna i wielokierunkowa działalność J. Szafarkiewicza zasługuje na odrębne, szczegółowe opracowanie.

Ryc. 2. Strona tytułowa podręcznika J. Szafarkiewicza z 1853 r.
Fig. 2. The title page of the school textbook by J. Szafarkiewicz, published in 1853

Nawiązując do jego przyrodniczej i geologiczno-paleontologicznej działalności, warto przypomnieć o artykule pt. *Opis głowy łosia przedpotopowego Krześlickiego* (1863).

Wydaje się, że na początku lat 60. XIX w. Szafarkiewicz interesowało utworzenie przy Wydziale Przyrodniczym PTPN laboratorium chemicznego, w którym można by było dokonywać analiz gleb, wody, nawozów itp., czyli służyć potrzebom szeroko rozumianego rolnictwa. Zaangażował się wówczas w proces zbierania funduszy na wyposażenie pracowni. Na własny koszt wyjechał do Berlina, żeby kupić odpowiednią aparaturę, sprzęt i odczynniki. W szóstym numerze *Ziemiańina* z 1860 r., stanowiącym dodatek rolniczy do *Dziennika Poznańskiego*, redakcja powiadomiła o powołaniu placówki o nazwie *Laboratorium Chemiczne do Użytku Rolnictwa założone w Poznaniu*. Z kolei od nr 14/1860 do nr 49/1866 ukazywała się w *Ziemiańinie* rubryka *Korespondencja Pracowni Chemicznej Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu*, na łamach której odpowiadało na pytania czytelników nadsyłających różne eksponaty i okazy do analiz chemicznych. Wśród pierwszych ośmiu odpowiedzi w nr 14/1860 *Ziemiańina* pięć dotyczyło próbek skalnych (które oznaczono jako margiel, wapień, sól, torf oraz wiwianit), natomiast jedna skamieniałości (oznaczona jako jeżowiec). Ponadto udzielono wyjaśnień na temat jakości wody niezbędnej do produkcji piwa. Ostatnia informacja dotycząca pracowni ukazała się w nr 49/1866 r.,

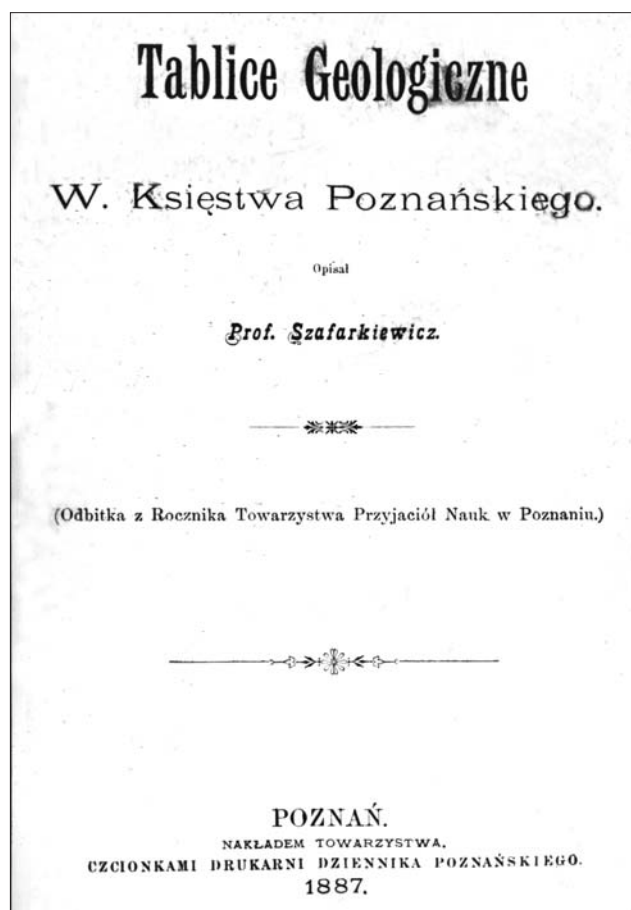
gdzie poinformowano, że wskutek pożaru domu J. Szafarkiewicza, gdzie znajdowała się pracownia (ul. Wrocławska 9), analizy chemiczne nie będą już wykonywane. Poinformowano także, że zawarta została umowa z laboratorium techniczno-rolniczo-technologicznym we Wrocławiu, które podejmie się kontynuacji działalności pracowni w Poznaniu. Następnie podano przykładowe ceny analiz chemicznych na dzień 12.10.1866 r.

Pracownia Chemiczna w Poznaniu, określana później jako Pracownia Rolniczo-Chemiczna, działała niemal 6 lat i była interesującym oraz pożytecznym polskim ośrodkiem wymiany korespondencji, poglądów, doświadczeń i profesjonalnych ustaleń. W całym 1860 r. Szafarkiewicz udzielił 42 odpowiedzi dotyczących analizy przysłanych przedmiotów – 22 dotyczyły analizy m.in. piasku, martwicy wapiennej, aerolitu, gliny, margli, wapieni, soli, torfu i wiwianitu. Ponadto dokonano chemicznej analizy trzech próbek wody i czterech prób kości. Dodać jednak należy, że w jednej odpowiedzi były niekiedy zawarte analizy chemiczne nawet czterech różnych próbek skalnych.

J. Szafarkiewicz jako wieloletni pedagog prowadził również ożywioną działalność odczytową, głównie w ramach Wydziału Przyrodniczego PTPN. Warto przytoczyć fragmenty tytułów niektórych jego wystąpień dotyczących geologii: *O aerolicie znalezionym w jesieni 1857 r. w okolicy Górnej Świdnicy pod Wschową*, *O rogu łosim w Żabicy i o szkielecie łosim w Krześlicach znalezionym*, *O metodzie badań geologicznych w W. Ks. Poznańskim*, *O pokładach trzeciorzędnych gliny septyaryjnej przy ul. Królewskiej*, *O geologicznych stosunkach Pakości*, *O ważności pokładów geologicznych w Inowrocławiu, Krotoszynie pod Barcinem i w Wapnie*, *O pokładach gliny w okolicy Łabiszyna* itd. (Wojtkowski, 1928). Aktualność i popularność wykładów Szafarkiewicza znalazły wyraz w artykule w *Dzienniku Poznańskim* z 2.11.1883 r. (Wykłady..., 1883) poświęconym problematyce geolo-

40		
C. Minerale.	2. Miedź.	4. Mika, łyszczyk.
	3. Srebro.	5. Wapień.
	4. Złoto.	6. Gips.
	6. Piryt.	
I. Sole.		IV. Minerale paleo.
1. Sól kuchenna.		1. Siarka.
2. Alun.		2. Bursztyn.
3. Sóltry.		3. Węgiel kamienny.
II. Metale.	III. Kamienie.	
1. Żelazo.	1. Kwarc.	
	2. Granat.	
	3. Ortoklas, feldspat.	

Ryc. 3. Fragment spisu treści dotyczący rozpoznawania skał i minerałów w pracy *Historia naturalna dla szkół. Kurs I* (1864)
Fig. 3. Excerpt from the table of contents of the textbook *Natural History for Schools. Course I* (1864) concerning the recognition of rocks and minerals

Ryc. 4. Strona tytułowa *Tablic geologicznych W. Księstwa Poznańskiego* – dzieła Szafarkiewicza z 1887 r.

Fig. 4. The title page of *Geological Tables of the Grand Duchy of Poznań* – Szafarkiewicz's work from 1887

gicznej w Wielkim Księstwie Poznańskim, pt. *Wykłady prof. Szafarkiewicza o stosunkach geologicznych W. Ks. Poznańskiego na posiedzeniach wydziału przyrodników Towarzystwa Przyjaciół Nauk*.

Najbardziej znanym geologicznym dziełem Szafarkiewicza jest praca pt. *Tablice geologiczne W. Księstwa Poznańskiego* z 1887 r. (ryc. 4), w którym skupił się głównie na oznaczeniu skamieniałości zebranych w czasie licznych wówczas prac geologicznych, wiertniczych i studniarskich w okolicach Krotoszyna pod Barcinem, Inowrocławia, Wapienna, Pakości i Piechcina. Szafarkiewicz przedstawił wykaz, opis i rysunki na sześciu tablicach skamieniałości, znalezionych przede wszystkim w Wapienniu i Pakości. Na tej podstawie próbował uzgodnić pozycję stratygraficzną skał wapiennych na ziemiach Polski północnej i środkowej, porównując je z okazami zgromadzonymi we Wrocławiu, Berlinie i Królewcu.

Szafarkiewicz jako jeden z nielicznych Wielkopolan przedstawił wyniki swoich prac na IV Zjeździe Lekarzy i Przyrodników, który odbył się w Poznaniu w 1884 r. Dodać jeszcze można, że w 1875 r. na II Zjeździe Lekarzy i Przyrodników we Lwowie Szafarkiewicz został wiceprzewodniczącym grupy przyrodniczej (Danysz-Fleszarowa, Marosz, 1971).

Jedną z cech charakterystycznych J. Szafarkiewicza była ciągła zmiana zainteresowań, chęć stawiania i realizacji nowych zadań i celów. Stał na czele wielu instytucji miejskich i prywatnych oraz przedsiębiorstw przemys-

Ryc. 5. Dom na rogu ul. Wrocławskiej i Gołębiej w Poznaniu, przebudowany dla Szafarkiewicza w 1866 r. przez G. Schultza. Fot. J. Skoczylas

Fig. 5. House on the corner of Wrocławská and Gołębia streets in Poznań, rebuilt for Szafarkiewicz in 1866 by G. Schultz. Photo by J. Skoczylas

łowych, np. gazowni i wodociągów. Pracował także w zarządach różnych innych przedsiębiorstw, najczęściej budowlanych. Fascynowała go praca organiczna, służąca rozwojowi polskiego przemysłu. Zasłużył się także jako społecznik i filantrop, przyczyniając się do rozbudowy Poznania. W Starołęce (obecnie dzielnicy Poznania) założył nowoczesną cegielnię na odkrytych przez siebie łąkach. Zastosował w niej najnowocześniejszy piec cylindrowy do wypalania cegieł. Ponadto wybudował wiele kamienic w okolicy Starego Rynku w Poznaniu (ryc. 5), założył cmentarz farny i ogrody (Chłapowski, 1892; Wojtkowski, 1928).

UWAGI KOŃCOWE

O rezultatach aktywnej działalności J. Szafarkiewicza na polu nauki, oświaty i praktyki może świadczyć częste powoływanie się jeszcze do niedawna na efekty jego dokonań, np. w dziele pt. *Nauka w Wielkopolsce* (Labuda, 1973), gdzie na 13 stronach powołują się na niego przedstawiciele geologii, botaniki, chemii, zoologii, geografii, rolnictwa i fizyki. Oceniając rezultaty działalności geologicznej, należy zgodzić się z opinią F. Chłapowskiego (1892), że nie są one na miarę zdolności, aspiracji i potrzeb Wielkopolanki. Nie wnoszą istotnych nowości do geologii ziem polskich. Jednak należy sobie uświadomić, że potencjalny rozwój naukowy w Wielkopolsce został zdławiony

przez represje władz pruskich, które swoimi nakazami i zakazami zdołały odciągnąć Wielkopolan od prac terenowych i teoretyczno-naukowych, zmuszając ich do ograniczenia swej działalności do zapewnienia sobie dobrobytu materialnego, do rozwoju ekonomicznego, umożliwiającego, przynajmniej częściowe, uniezależnienie się od Niemców. Polacy nie posiadali formalnego warsztatu pracy naukowej – nie było szkoły wyższej, nie było pracowni naukowych. Stąd ogromna zasługa J. Szafarkiewicza w przełamaniu tego impasu poprzez utworzenie Pracowni Rolniczo-Chemicznej PTPN, pisanie w języku polskim podręczników z zakresu nauk przyrodniczych, działalność organizacyjną, publikacyjną, odczytową, wreszcie także praktyczną, której wyrazem była m.in. eksploatacja łąk i budowa cegielni.

W działalności kupiecko-przemysłowej Szafarkiewicz tylko częściowo i najczęściej chwilowo odnosił sukcesy. Jednak podobnie jak w działalności naukowo-oświatowo-popularyzatorskiej wytyczał nowe cele, przecierał nowe szlaki, wyznaczał i zakreślał nowe horyzonty. Dopiero jego następcy, umiejętnie idąc wytyczonym przez niego traktem, mogli odnosić większe sukcesy, mieć większą satysfakcję z rezultatów swojej praktycznej lub bardziej teoretycznej wiedzy.

LITERATURA

CHŁAPOWSKI F. 1892 – Wspomnienie poświęcone śp. Brunona Józefa Szafarkiewicza. Roczniki PTPN, 19: 637–647.

DANYSZ-FLESZAROWA R., MAROSZ J. 1971 – Nauki geologiczne na Zjazdach Lekarzy i Przyrodników w latach 1869–1937. Pr. Muz. Ziemi, 18 (1): 349–37.

DZIĘCZKOWSKI A. 1983 – Szafarkiewicz Brunon, Józef. Wielkopolski słownik biograficzny. PWN, Warszawa–Poznań: 724–725.

JAKÓBCZYK W. 1985 – Towarzystwo Naukowej Pomocy w Wielkopolsce. Wyd. Poznańskie.

JANKOWIAK S. 1985 – Kasyno Gostyńskie. 1835–1846. Gostyńskie Towarzystwo Kulturalne i Muzeum w Gostyniu, Poznań.

LABUDA G. (red.) 1973 – Nauka w Wielkopolsce. Wyd. Poznańskie.

MICHALSKI J. 1977 – Zabór pruski w latach 1831–1862. [W:] Sucho-dolski B. (red.), Historia nauki polskiej, t. III, 1795–1862. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

SKOCZYLAŚ J. 1985 – Rozwój poznania budowy geologicznej Polski w latach 1918–1939. Badania geologiczne, ich organizacja i związane z nimi problemy ochrony przyrody nieożywionej. Monografie z Dziejów Nauki i Techniki, t. 133. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

SKOCZYLAŚ J. 2009 – Dzieje wielkopolskich kolekcji geologicznych. Pr. Geol., 57 (7): 572–575.

SKOCZYLAŚ J. 2011 – Dzieje badań geologicznych w Wielkopolsce do roku 1939. Wyd. UAM, Poznań.

SKOCZYLAŚ J. 2012 – Początki geologii. [W:] Marciniak M. (red.), Dzieje nauk geograficznych i geologicznych na Uniwersytecie w Poznaniu, t. 1. Wyd. PTPN, Poznań: 46–64.

SKOCZYLAŚ J. 2016 – Wpływ *Ziemiorodztwa Karpatów* Stanisława Staszica na podręczniki Jana Chrzyciela Mottego. Zesz. Staszicowskie, 10: 37–47.

SKOCZYLAŚ J. 2018 – O początkach terminu *geologia*. Pr. Geol., 66 (2): 102–106.

WOJTKOWSKI A. 1928 – Historia Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu. Roczniki PTPN, 50.

WYKŁADY prof. Szafarkiewicza o stosunkach geologicznych W. Ks. Poznańskiego na posiedzeniach wydziału przyrodników Towarzystwa przyjaciół nauk. Dziennik Poznański z 28.11.1883 r., vol. 25 nr 271: 3.

Praca wpłynęła do redakcji 5.08.2020 r.

Akceptowano do druku 21.12.2020 r.